

ІСТОРІЯ

Надія НІКІТЕНКО

САКРАЛЬНИЙ ПРООБРАЗ ВОЛОДИМИРА ХРЕСТИТЕЛЯ В ХУДОЖНІЙ КУЛЬТУРІ ДАВНЬОЇ РУСІ

У статті аргументується думка, що сакральним прообразом Володимира Хрестителя в художній культурі Давньої Русі був великомученик Євстафій Плакида – це відбулося в стінописі Софії Київської, в сюжеті шифрної плити, знайденої 1997 р. на території Михайлівського монастиря в Києві, а також у “Читанні про Бориса і Гліба” Нестора. Доводиться, що ця символічна паралель виникла за часів християнізації Русі й була покликана до життя потребою встановлення її етноконфесійної ідентичності.

Християнізація Русі супроводжувалась перенесенням на східнослов'янський ґрунт багатовікових надбань візантійської культури з урахуванням конкретних потреб давньоруського суспільства, тих політичних, ідеологічних і соціальних завдань, які воно ставило перед собою. У цьому творчому процесі вироблялась своєрідність давньоруської теології і духовної культури Київської Русі. Яскраві взірці того, що “відбиралося” із традиційного християнського фонду, як “заломлювалась” християнська традиція в культурі Русі, дає образний світ давньоруської агіографії, що показано у найдавніших творах літератури і мистецтва Києва.

Одним із найперших перекладених на Русі творів візантійської агіографії було житіє великомученика Євстафія Плакиди. Житіє розповідає, що за імператора-язичника Траяна у Римі жив славетний і заможний полководець на ім'я Плакида, відомий своїми перемогами в Іудеї. Він мав добродісну дружину і двох синів,

котрі, як і Плакида, хоча й не знали Бога, проте були щедрими і милостивими до убогих. Якось на полюванні, коли Плакида гнав оленя, трапилось диво: поміж рогів оленя, який вискочив на гору і зупинився, мисливець побачив хрест і на ньому розп'ятого Христа. Раптом олень промовив до Плакиди: "О Плакидо! Что мя гониши? Се тебя ради пришелъ есмь на животнем семъ явитися тебе. Азь есмь Иисусъ Христосъ, егоже ты ныне не ведый чтеши". Тоді увірував Плакида у Христа і був охрещений під ім'ям Євстафія; охрестилась і його родина, дружина – під іменем Феопистії, а сини – Аганія і Феописта. Після св. хрещення Бог піддав Євстафія випробуванням, аби той засвідчив глибину своєї віри. Євстафій, котрий в усьому покладався на Господа, терпляче переніс усі нещастя та злигодні. Але імператор Адріан піддав Євстафія разом з його родиною жорстоким тортурам через їхню віру і звелів спалити їх живцем у череві мідного бика [6, 208-209].

Про популярність життя св. Євстафія на Русі свідчить той факт, що посилення на цей твір зустрічається в "Читанні" Нестора про Бориса і Гліба, яке датується кінцем XI або початком XII ст. [1, 149]. Тут християнський подвиг св. Євстафія осмислюється як сакральний прецедент вирішальної події руської історії, адже святий виступає прообразом князя Володимира Хрестителя. Нестор порівнює князя з Євстафієм Плакидою: "Бысть бо рече князь в тыи годы холодыи всею землею рускою именемъ Владимиръ. Бе же мужъ правдивъ и милостивъ к нищимъ и къ сиротамъ й къ вдовичамъ. Влинь же верою. Сему Богъ спону некаку створи быти ему хрьстьяну яко же древле Плакиде. Бе бо Плакида мужъ праведень й милостивъ. Влинь же верою, яко же в житии его пишется. Нъ егда виде явльшомуся ему Господа нашего Исуса Христа, тъгда поклонися ему глаголя: "Господи, кто еси и что велиши рабу твоему?" Господь же к нему: "Иисусъ Христосъ. Его же ты, не ведый, чтеши. Нъ идыи крстьися". Онъ же ту абие поимъ жену свою и детища своя и крстьися во имя Отца и Сына и Святого Духа. Й наречено имя ему бысть Єостафей. Тако же и сему Владимиру явление Божие быти ему крстьяну створи же" [14, 4].

Як бачимо, Нестор двічі стверджує, що Володимир, подібно до св. Євстафія, було чудесне знамення, яке спонукало князя хрестити-

ся. Цей сюжет є зачином “Читання”, що свідчить про велике значення, яке надавалося цій темі у давньоруській книжності.

Знамення Володимиру перед його наверненням згадується ще в одній пам’ятці XI ст. – “Слові про Закон і Благодать” Іларіона, яку ми датуємо, виходячи з іманентних його тексту властивостей, 1022 р. [9, 203-215; 10, 46-47]. Подібно до Нестора, Іларіон говорить про Богоявлення Володимиру: “Приде на нь посещение Вышняго, призре на нь всемилостивое око благааго Бога” [5, 92].

Богоявлення – не рідкісний сюжет у Священній і християнській історії. Чому ж Нестор зіставляє Володимира саме з Плакидою? Він пояснює це так: “Бе же мужь (Володимир. – Авт.) правдивъ и милостивъ к нищимъ и къ сиротамъ и къ вдовичамъ. Елинь же верою”, так само, як “Бе бо Плакида мужь праведенъ и милостивъ, Елинь же верою” [5, 92; 6, 208].

У “Пам’яті і похвалі” Володимиру Іакова Мниха стверджується: “Более всего бяше милостыню творя князь Владимиръ” і на підтвердження цього розповідається про його святкові трапези та про хворих, котрим розвозили по місту наїдки з княжого бенкету [11, 322].

Подібність Володимира до Євстафія Плакиди ще й у тому, що обидва вони – можновладні достойники, знані полководці й вояцки – вірні слуги Божі, котрі навернули у християнство власну родину.

Виділяючи дві парадигми побудови образу Володимира Святого в давньоруській літературі – апостольський подвиг хрещення і княжий подвиг милосердя, – О.Александров слушно зазначає, що перед нами постає “цілісна особистість, яка інтуїтивно прийшла до Христа і хрестилася після знамення. Сила і чарівність Володимира підкреслені символічним порівнянням його з Євстафієм Плакидою й Костянтином Великим” [1, 130].

Втім, якщо порівняння Володимира з Костянтином Великим проходить через усю давньоруську літературу, то паралель “Володимир – Євстафій Плакида” зустрічається ще раз лише в пам’ятці XIV ст. – “Сказании о Мамаевом побоище”: “Братие князи русские, гнездо есмя князя Владимира Святославича Киевского, ему же открыльт Господь познати православную веру, яко же оному Еустафию

Плакиде" [13, 30]. Великий хронологічний діапазон звернення до образу св. Євстафія для характеристики Володимира, радше до його священного прецеденту, який спонукав князя до хрещення, свідчить про існування тривалої давньоруської літературної традиції.

Ще ширший діапазон вживання даної символіко-прообразної паралелі демонструє монументальне мистецтво Давньої Русі. Символічне зіставлення Володимира з Євстафієм Плакидою простежується впродовж усього руського середньовіччя.

Йдеться про концепцію образу цього святого в іконографічній програмі обох храмів, причому в першому і другому випадках образ св. Євстафія Плакиди входить до циклу одноосібних фресок, який відповідає агіографічному жанру давньоруської літератури. Ансамбль цих фресок у Софії Київській є унікальним як за кількістю персонажів, так і за своєрідністю їх підбору та розміщення. Збереглось понад 500 таких фресок, проте давні написи-імена утримали лише 10 образів. Персоніфікація багатьох святих на фресках дала нам змогу обґрунтувати гіпотезу, що в основу софійського пантеону покладено ідею хрещення Київської держави, причому святі в кожному компартименті собору виступали прообразами хрестителів Русі. Залучені нами іконографічні аналогії дали змогу атрибутувати фрескове зображення святого як Євстафія Плакиду [7, 101]. Але найбільш переконливі підстави для такої атрибуції містить стінопис собору. Цей образ супроводжують дві напівфігури юних святих, написані на схилах арки, яка поєднує стовпи із зображенням Костянтина Великого і Євстафія Плакиди. Біля однієї з напівфігур ще в минулому столітті зберігався напис-ім'я "св. Агапій". Юний мученик Агапій разом з братом Феопистом зазвичай супроводжували в живопису образ св. великомученика Євстафія, їхнього батька. У тому, що на фресці зображений св. воїн (стратилат) Євстафій Плакида, переконують і два написи-графіти біля його фігури: ліворуч – "Д Євстафіє Плакида" (Д – агиос, тобто святий); праворуч – "стратилат".

Шляхетна врода святого з сивіючим, розділеним на проділ хвилястим волоссям, невеликою борідкою і маленькими вусами, вбраного у характерний для мучеників одяг ранньовізантійської знаті – далматик (туніку) з маніаком (наплічником), поверх якої

накинута мантию з тавлієм (оздоблену перлами пурпурову нашивку) дає нам уявлення про римського патриція та полководця і водночас християнського подвижника, який став прообразом Володимира Святославича.

Ще одне зображення св. Євстафія Плакиди міститься на західному пілоні північного стовпа тріумфальної арки біля вівтаря св. апостола Петра (жертovníка). Тут воно також супроводжується образами свв. Агапія і Феописта (фігура св.Євстафія нині закрито прикріпленим до стовпа іконостасом XVIIIст.). Зображення св. Євстафія Плакиди було виявлено тут, 1893 р., коли іконостас тимчасово знімали для перезолоти, причому біля згаданого персонажа зберігся давній напис-ім'я [2, 174].

Враховуючи вплив функціональної ролі жертovníка (місце ієреїв), де відбувалась початкова частина літургії (проскомідія), ми свого часу аргументували висновок про глорифікацію в присвяченні й розписі жертovníка першого київського митрополита [8, 173-180].

Центральне місце в стінопису жертovníка приділено сценам, які розповідають про діяльність апостола Петра в домі сотника Корнилія. Цікаво, що на мініятурі візантійської Хлудовської Псалтирі IX ст., яка ілюструє явлення Христа св. Євстафію Плакиді на полюванні, медальйонному образі Христа між рогами оленя предстоїть уміщелий у кіот образ апостола Петра, що відповідає величанням в "Мученні" св. Євстафія "новим Корнилієм" [6, 208].

Що стоїть за цим порівнянням? Плакида, як і згадуваний у Діях апостолів сотник Корнилій, був римським полководцем і відзначався своїми чеснотами, головною з яких була милостивість. Та головне, мабуть, у тому, що обидва святі були обрані Богом серед знатних язичників і, охрестившись самі, найперше направили свою родину. Цей великий подвиг життя, справжній Рубікон для знатної і багатой людини, яка могла все втратити (і зазвичай втрачала), прийнявши християнство в язичницькій державі, акцентується давньоруськими книжниками в розповіді про навернення Володимира.

Чому саме апостолові Петру присвячено софійський жертovníк, біля входу в який намальовано св. Євстафія Плакиду? Апостол Петро – першоохреститель язичників, саме він прокламував їх рівність

і тудейми, котрі вважали себе богообраним народом (Дії 10:47). Цією лінією “Проповідь Петра” і розпочинається фресковий цикл в іконостасі, де ілюстровано епізоди в домі першого християнина з язичників – римського сотника Корнилія: проповідь рівності язичників і тудей, перше хрещення Петром язичників. В Іпатіївському літопису від 1015 р. читається великий панегірик померлому Володимирі Хрестителю, діяльність якого порівнюється з християнським подвигом Корнилія. Отож є підґрунтя припускати, що в стінопису св. Софії і діянням апостола Петра з навернення язичників у домі Корнилія відтворюється діяльність “нового Петра” – київського митрополита в “домі” (державі) князя Володимира – “нового Корнилія”.

Навернення Корнилія було за Божим Промислом неодмінною умовою поширення християнства серед язичників.

Напередодні хрещення Корнилію було видіння янгола, котрий велів йому послати за Петром в Іуппію заради спасіння язичників. Так само і Петру в Іуппії було дано знати, що Бог хоче спасіння язичників. Ангел пояснив обрання з язичників саме Корнилія так: “Молитви твої і милостині твої прийшли на пам’ять перед Богом”. Відтак виникає низка асоціацій з охрещенням Володимира в Корсуні, починаючи з майже однакового звучання назв двох приморських міст – Кесарії і Корсуні, які лежали на краю “землі обіцяної” (а саме так сприймалася Корсунь – місто на окраїні християнської ойкумени).

Асоціативний зв’язок простежується і в розміщенні в стінопису Софії поруч із св. Євстафієм його синів – Агапія і Феописта, що дозволяє згадати імена Бориса і Гліба. Наприклад, у малюваннях собору Феррапонтова монастиря поряд із святими Володимиром, Борисом і Глібом фігурує образ св. Євстафія Плакиди; останній також зображений разом з Борисом і Глібом серед обраних святих на полях відомої ікони XII ст. “Св. Никола” з Новодівичого монастиря у Третьяковській галереї.

Таким чином, проведена в малюваннях св. Софії лінія: Корнилій-Євстафій Плакида-Володимир вводила київську дійсність у річище вселенської історії, сакралізуючи нове християнське буття Русі. Апостол Петро – ключова постать цієї ідейної побудови, котрому належала першість при Євхаристії, виступає в даному контексті

предстоятелем за всю християнську Русь, яка причащається Тілом і Кров'ю Христової – Божої сили і Божої Премудрості, уособленої в Новому Заповіті Сином Божим.

В кирило-мефодіївській традиції явлення Христа Євстафію Плакиді на полюванні тлумачилось як опанування ним Премудрості. Епізод із св. Євстафієм згадується в житті Костянтина (Кирила) Філософа як паралель до епізоду із зникненням на полюванні сокола у юного Костянтина, що спричинилося до залишення хлопцем мирської марноти заради Мудрості. Подібно до того, як Плакида полює оленя заповнював, а був “уловлений великою і Божественною Мудрістю”, так і Костянтин був упольований нею через сокола. [3, 90].

Ще однією давньокиївською пам'яткою, у якій, на наше переконання, відобразилося сприйняття образу св. Євстафія Плакиди як сакрального прототипу князя Володимира Хрестителя, є знайдена в Києві у 1997 р. плита із зображенням святого вершника. Цей великий шиферний рельєф (113x153x8 см) виявлено під час археологічних досліджень на території Михайлівського Золотоверхого собору, щойно відродженої пам'ятки початку XII ст. Михайлівський Золотоверхий собор (1108-1113) було зведено Святополком (Михайлом) Ізяславичем у фамільному Дмитрівському монастирі – останній був побудований у другій половині XI ст. його батьком Ізяславом Ярославичем, у хрещенні Дмитром.

Згадана плита входить у єдиний комплекс із двома раніше знайденими тут плитами, на яких зображено святих воїнів-вершників (одна з них експонується в приміщенні на хорах Софії Київської, друга – в Третьяковській галереї). Виходячи з того, що на плиті Третьяковської галереї зображено св. Дмитрія Солунського, більшість дослідників цілком переконливо, на наш погляд, пов'язують усі ці плити з собором Дмитрівського монастиря і датують їх початком 60-х рр. XI ст.

На знайдений 1997 р. плиті вирізьблено зображення святого вершника, що стрімко мчить, відкинувши голову обличчям догори (“до неба”) і здійнявши руку з розкритою (“тою, що слухає”) долонню догори у піднесеному стані сприйняття вищого одкровення. Звістка, яку вершник отримує з неба, застала його зненацька: він

кинув долу списа і рвучко затиснув правою рукою повід. Сюжет дуже точно передає психологічний стан людини, яка вражена чудесною подією.

Мистецтвознавці (В.Пуцко, Г.Сидоренко, Л.Міляєва) абсолютно правильно, на наше переконання, персоніфікували вершника як святого великомученика Євстафія Плакиду. Л.Міляєва звертає увагу на те, що “стан вершника і типологія певною мірою нагадує сюжет “Навернення Савла” [4, 39-45]. На жаль, жоден із згаданих науковців не звернув увагу на ту безперечну іконографічну аналогію, яку дає образу вершника давно персоніфікована нами постать св. Євстафія Плакиди у Софії Київській [7]. Дослідники хибно вважають, що порівняння справи Володимира з подвигом св. Євстафія з’явилося не раніше, ніж у другій половині XI ст., у часи правління Ізяслава Ярославича; незабаром після смерті Ізяслава (1078) ця символічна паралель отримала відображення у Несторовім “Читанні про Бориса і Гліба” [12, 221-222]. Але стінописна програма Софії Київської засвідчує той факт, що усвідомлення ролі й місії Володимира Хрестителя через образ св. Євстафія Плакиди розпочалося значно раніше, тоді, коли таке порівняння було гостроактуальним, а саме – у часи християнізації Русі.

Підбиваючи підсумок, важливо підкреслити, що паралель “Володимир – Євстафій Плакида” була не довільною побудовою київських ерудитів XI ст. Вважаємо, що ця паралель була одним із еталонів (своєрідних кліше) започаткованої Кирилом і Мефодієм традиції *Slavia Orthodoxa*, феноменом рецепції в слов’янських країнах візантійського ареалу ідеологом східного християнства. Такі моделі (зразки, еталони) входили у будь-які ансамблі, твори і складали собою “ізонорму” середньовічної художньої мови; творчо переосмислені на слов’янському терені, вони включались у національну літературну і мистецьку систему [14, 439-467]. У такому разі згадана паралель відображає дуже давню київську ідейну традицію, яка, можливо, сягає часів хрестителя Русі. В кожному випадку, епітети “новий-Мойсей”, “новий Костянтин”, “новий Корнелій”, застосовані в давньоруській літературі до характеристики Володимира, мали у Візантії значення офіційної титулатури і виникали за життя тих державців, яким вони надавались.

На нашу думку, популярність образу св. Євстафія Плакиди в давньоруській культурі була зумовлена передусім потребою встановлення етноконфесійної ідентичності новонаверненої Русі, осмисленням її нового християнського буття у загальносвітовому контексті через ключову постать вітчизняної історії – Володимира Великого.

Саме тому образ святого великомученика Євстафія Плакиди – сакрального прототипа Володимира, пов'язуючи киеворуську спіритуальність із візантійською, набуває на Русі нового звучання і надовго зберігається в її художній культурі.

1. Александров О. Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII ст. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 272 с.
2. Археологические известия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом. – М., – 1893. – Т. 1, – № 5. – С. 174-200.
3. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методи // Климент Охридски. Събрани съчинения. – София: Издателство на Българската Академия на науките, 1973. – С. 79-93.
4. Міляєва Л. Рельєф “невідомого вершника” XI ст. (спроба атрибуції) // Київська старовина. – 1999. – №1. – С. 39-45.
5. Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. – К.: Наукова думка, 1984. – 240 с.
6. Мученичество святого Евстафия и кровных его // Византийские легенды. – Л.: Наука, 1972. – С. 204-210.
7. Никитенко Н.Н. К иконографической программе однофигурных фресок Софийского собора в Киеве // Византийский временник. – 1987. – Т.48. – С. 101-107.
8. Никитенко Н. Н. Программа однофигурных фресок Софийского собора в Киеве и ее идейные истоки // Византийский временник. – 1988. – Т.49. – С. 173-180.
9. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: историческая проблематика. – К.: Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 1999. – 294 с.
10. Никитенко Н. Н. “Слово” Илариона и датировка Софии Киевской // Отечественная философская мысль XI-XVII вв. и греческая культура. Сб. научных трудов – К.: Наукова думка, 1991. – С. 51-57.
11. Память и похвала князю русскому Владимиру / Подгот. текста, пер. и коммент. Н. И. Милютенко // Библиотека литературы древней Руси. – СПб.: Наука, 1997. – Т.1. – С. 316-327.
12. Сидоренко Г.В. О персонализации образа на вновь найденной плинфной плите на территории Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве // Искусство

христианского мира. Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт. Государственная Третьяковская галерея. – М., 2000. – Вып. 4. – С. 217-224.

13. Сказание и повести о Куликовской битве: Литературные памятники. – М.: Наука, 1982. – 422 с.

14. Чтение о святых мучениках Борисе и Глебе // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Подгот. к печати Д. И. Абрамович. – Памятники древнерусской литературы. – Пг., 1916. – Вып. 2. – С. 1-26.

15. Picchio R. Models and Patterns in the Literary Tradition of Medieval Orthodox Slavdom // American contributions to the seventh International congress of slavists. – W-wa, Aug. 21–27, 1973. – Columbus (Ohio), 1973. – Vol. 2: Literature and folklore. – P. 439-467.

Надежда Никитенко. Сакральный прообраз Владимира Крестителя в художественной культуре Древней Руси. В статье аргументируется мысль, что сакральным прообразом Владимира Крестителя в художественной культуре Древней Руси был великомученик Евстафий Плакида, и это отразилось в стенописи Софии Киевской, в сюжете пиферной плиты, найденной в 1997 г. на территории Михайловского монастыря в Киеве, а также в "Чтении о Борисе и Глебе" Нестора. Доказывается, что эта символическая параллель возникла во времена христианизации Руси и была вызвана к жизни потребностью установления ее этноконфессиональной идентичности.

Nadia Nykytenko. Sacred prototype of Volodymyr the Baptizer in art culture of Ancient Rus. In the article is argued the idea that martyr Yevstafi Plakyda was the sacred prototype of Volodymyr the Baptizer in the art culture of Ancient Rus. That was reflected in paintings of St.Sophia Cathedral, in the subject of the slate slab found in 1997 on the territory of Mychail monastery in Kyiv and in Nestor's "Reading about Boris and Hlib". In the article there is proved that this symbolic parallel appeared during the Christening of Rus and was caused by the demand of establishing its ethno-confessional identity.